

Стопанска дейност на българската общност в Солун (втората половина на XIX – началото на XX век)

Economic Activities of the Bulgarian Community in Thessaloniki (Second Half of the 19th – Early 20th Centuries)

Юра КОНСТАНТИНОВА
Yura KONSTANTINOVA

Abstract. *The city of Thessaloniki (Selânik, Solun, Salonica) has been an important maritime and commercial center even before its conquest by the Ottomans in 1430. It became the most significant commercial port in the European territories of the Ottoman Empire after the capital, Constantinople, and the largest trade hub in the region of Macedonia. By the end of the Ottoman period, a substantial part of the road and railway infrastructure passed through Thessaloniki, connecting the imperial capital with Europe and the secondary urban centers of the region. In the 19th century, Thessaloniki was a central vilayet city, playing an important role in the economic, national, and political development of the Bulgarian population in the European vilayets of the Ottoman Empire. However, through their economic activities, the Bulgarians also contributed to the city's evolution. The aim of this study is to outline the main directions of their economic activities in order to properly assess their contribution to the growth of Ottoman Salonica. This requires clarifying the question of the size and social composition of the Bulgarian community in the city, as well as the sectors in which they were professionally engaged. Other important aspects of the topic include whether there were significant industrial and commercial enterprises owned by Bulgarians and the relationship between economic opportunities and the socio-political activity of different social strata among the Bulgarians in Thessaloniki.*

Keywords: *Ottoman Empire; demography; merchants; craftsmen; workers; networks; transport*

1. Солун като икономически център на османската провинция Македония

Солун е разположен на най-големия залив на Егейско море, в северозападната част на Халкидическия полуостров. Градът е основан през 316/315 г. пр. Хр. от владетеля на Древна Македония Касандър и е наречен на жена му Тесалонике – доведена сестра на Александър Велики. След 148 г. пр. Хр. той става част от Римската империя и център на римската провинция Македония. Солун остава в границите на Византийската империя до окончателното му превземане от османците през 1430 г. Поради стратегическото си географско положение градът често е обект на нападения и е завладяван няколко пъти от сарацини (904 г.), нормани (1185 г.), османци (1387 г.). В периода 1204 – 1224 г. е столица на Монфератското херцогство, а 1423 – 1430 г. е под властта на Венеция. В периода 1430 – 1912 г. Солун е икономически, военен и административен център в европейските владения на Османската империя. Той е най-значимото и пристанище в Европа след столицата Константинопол и най-голямото търговско средище на историко-географската област Македония.

В първите години след османското завоевание християнското население на града намалява за сметка на мюсюлманите и през 1478 г. те са вече около 40% от близо 10 000 жители на Солун (Papastáthēs, Khekimoglou, 2004, p. 17). След 1492 г., когато сефарадските евреи са изгонени от Испания, демографската картина в града се променя отново. Това се дължи на факта, че Османската империя създава благоприятни условия за тяхното настаниране в пределите си, а тъй като Солун е основното османско пристанище в Европа, много евреи спират в него и се заселват там постоянно. Така към 1520 г. те вече са повече от половината от 30 000 население на града (Mazower, 2005, p. 49). Преследванията на евреите на Пиренеите продължават през следващите години, а с това и техният приток към Османската империя и конкретно към Солун, което през XVI в. му донася славата на „еврейската столица“ на Европа. Увеличаването на населението, парите и новите производствени практики, които евреите донасят, спомагат за бързото икономическо развитие на града. Към традиционните занаяти на местното население – кожарство и тъкачество, бежанците добавят и нов метод за обработката на вълна, използван от тях в Португалия. През следващите векове именно тъкането на вълнени платове за армията става основен поминък на евреите в Солун (Papastáthēs, Khekimoglou, 2004, pp. 33 – 39).

За икономическия възход на града от съществено значение е фактът, че той е междинна спирка в комплексната мрежа от маршрути за транспорт на стоки, които се преплитат в Османската империя, свързвайки Близкия изток с Балканите и Централна Европа, Черно море и Северна Африка. Солун е важно пристанище както за търговия на дълги разстояния, така и за крайбрежна търговия, поради което още през XVII в. в него се откриват френско и холандско консулство. Така градът става аванпост на френската търговия в Средиземно море и честа спирка на западноевропейски кораби, натоварени с текстил, луксозни и колониални продукти, които се разменят за зърно, памук, мютюн, коприна и восък. До края на следващия век британската Източна компания, Венеция, Дубровник, Дания, Швеция, Австрия, Испания и Прусия също откриват представителства в него (Vlami, 2009, pp. 129 – 164).

Постепенно Солун се превръща в депо за суровини и земеделска продукция от хинтерланда, а между европейските и местните търговци започва ожесточена конкуренция за

тяхното изкупуване и износ. Към края на XVIII в. мюсюлманските и еврейските търговци постигат водещи позиции в търговията с вълна, кожи, памук, мляко и зърно, защото благодарение на връзките си в региона и добрите си контакти с администрацията успяват да си осигурят най-ниски изкупни цени (Papastáthēs, Khekímoglou, 2004, pp. 66 – 68). Това води до създаване на смесени търговски предприятия, които през следващото столетие доминират икономиката на града. Такъв е случаят с богатата фамилия Абът, чийто родоначалник е британският търговец Бартоломю Едуард Абът. В края на XVIII в. той се установява в Солун като представител на Източната компания и запазва британското си поданство, но приема православието.

Изобр. 1. Солунската митница. Пощенска картичка.
Личен архив на Юра Константинова

През следващите години семейството му създава тесни роднински, приятелски и делови връзки с богати еврейски, мюсюлмански и православни фамилии от града и се превръща в една от най-богатите и успешни солунски фамилии. Успешният бизнес модел на фамилия Абът е широко застъпен сред икономическия елит на Солун, още повече че чуждите поданици често изпълняват функции на дипломатически представители на някоя от Великите сили, което им позволява да развиват необезпокоявани икономиче-

ската си дейност в държавата на султана (Vlami, 2009, pp. 129 – 164).

През XIX в. високите печалби, генерирани от износа на суровини и земеделска продукция (основно памук, мляко и зърно) и от вноса на текстил (най-вече мохер, кашмир, лен и муселин), олово, бижута и колониални стоки (захар, кафе, индиго, подправки), довеждат до това, че търговията придобива по-голямо значение за икономиката на града, отколкото производството. За това допринасят също закриването на еничарския корпус (1826), което намалява държавните поръчки за вълнени платове, силната конкуренция на европейските фабрични стоки и залезът на производството на коприна в Солун през 70-те години на XIX в. (Papastáthēs, Khekímoglou, 2004, pp. 163 – 168). Тенденцията към увеличаване на търговското значение на града продължава и през последните десетилетия на османската власт. През 80-те години на XIX в. в Солун се внасят стоки за под един милион британски лири, през 90-те години – на стойност около милион британски лири, а в първото десетилетие на XX в. стойността на вносните стоки вече надхвърля 2 млн. британски лири (Gounaris, 1997, p. 121).

Разрастването на търговията за сметка на производството изисква развитие на транспорта и комуникациите, в което Османската империя изостава значително от ев-

ропейските държави. От традиционните главни пътища на империята през Солун минава Sol kol (левият път), който тръгва от столицата Константинопол и продължава през Кавала – Солун – Битоля – Охрид – Елбасан до Дуръс. През втората половина на XIX в. традиционните търговски пътища започват да се променят, което, наред с откриването на първите железопътни линии в региона, допринася за по-бързия и регулярен пренос на значително по-големи товари. В периода 1871 – 1874 г. е построена първата железопътна линия, която свързва Солун със Скопие и Митровица и с това започва нов период в развитието на икономиката на града. Тази линия е част от по-широка балканска мрежа, замислена от компанията на барон Хирш, и през 1888 г. е продължена до Скопие, откъдето чрез сръбската железопътна мрежа градът се свързва с Централна Европа. Между 1891 г. и 1894 г. е построена втора железопътна линия, свързваща Солун с Битоля, а през 1893 г. започва свързването на града със столицата Константинопол през Дедеагач (*Александруполис*) (Kostov, 2017, pp. 37, 100, 163, 168).

Промяната на традиционните пътища пренасочва сухопътната търговията на областта директно към Солун и обезсмисля по-скъпите, по-дълги и в крайна сметка по-неефективни маршрути към Централна Европа. Железопътната свързаност засилва и морските комуникации на града, в който в края на XIX в. се откриват много международни търговски компании. В резултат на това в Солун са основани Търговска палата (1882) и Търговски клуб (1895), които си поставят за цел защита на интересите на местния бизнес и като част от тази тема настойчиво поставят въпроса за неговото кредитиране (Gounaris, 1993, pp. 504 – 505). До края на XIX в. в града функционират три големи банки – Отоманската, Солунската и Земерелската, към които в началото на XX в. се добавят още пет. От тях три са гръцки – на Митилини, на Атина и на Изтока, една е сръбска – Белградска задруга, и една е румънска (Gounaris, 1997, pp. 120 – 121).

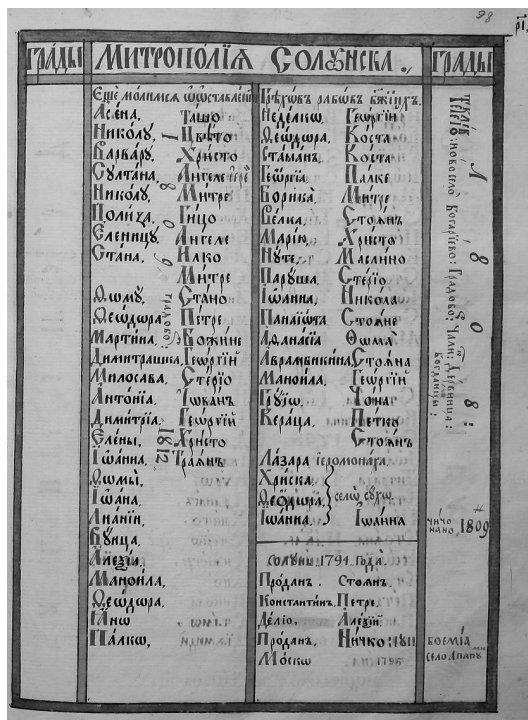
Промяната на традиционните пътни артерии, наред с икономическия разцвет на града, са сред основните фактори, благоприятстващи бързия приток на население в Солун в последните десетилетия на османската власт. Други фактори за съсредоточаване на около 27 % от населението на османска Македония в градовете са миграционното стопанство на планинските райони, засиленият приток на население от низините поради несигурния живот в селата, настаняване на мюсюлмански преселници от областите, в които са създадени националните балкански държави или са преминали към Австро-Унгария (Palare, 2007, pp. 365 – 366). В резултат на всички тези процеси само в периода 1885 – 1905 г. Солун увеличава населението си с 1/3 – през 1885 г. той има 85 000 жители, през 1900 г. – 115 000, а през 1905 г. – 135 000 (Karađiđiћ–Yerolımpoć, 1999, p. 238; Kančov, 1996, p. 140). Именно засилените урбанизационни процеси в края на XIX и началото на XX век довеждат до чувствително нарастване и на българското население в града.

2. Създаване и укрепване на българската общност

Още от Средновековието българското население от околността търси зад крепостните стени на Солун сигурност и икономически просперитет. Свидетелства за това са множеството славянски имена на солунски жители, запазени в османски документи от XVI и XVII в. и в пътеписите на пътешественици, посетили града през XVII и XVIII в. Многочислените

зичието на солунчани, които говорят „думи на четири езика“ – османски, гръцки, български и ладино, е отбелязано от Евлия Челеби при преминаването му през града през 1668 г. Той констатира, че в Солун „има общо десет махали на безнравствените неверници. В тези махали са включени арменските, гръцките, френските, сръбските, българските и латинските неверници“ (Chelebi, 1972, pp. 197, 200). За български говори и Василий Барски, който през 1725 – 1726 г. пътешества до Светите земи. Руският пътешественик не само различава българския език сред смесицата от езици в Солун, но и отбелязва, че там е намерил познати, в това число и българи, които го нахранили и му дали указание за пътуването (Barskiy, 1885, pp. 218, 262).

В библиотеката на Българския светогорски манастир „Зограф“ се пази „Царски поменик“, в чиято приписка, направена през 1709 г. от зографския монах Кирил, се съобщава, че той е преписвал по-стар поменик, в който се споменават имена на някои солунчани – Панайоти, Армаго, Марко, Йоакима, Мато, Зографу, Вару, Султану, архиестратилат Авраама, Теодора, Мара и др. Към XVII в. се отнасят и данните от Поменик № 234, в който са записани имената на Малина, Киро, Стоян и Зоя от Солун. Връзките на манастира „Зограф“ със Солун са отразени и в т. нар. „Епархиялен поменик“, съхраняван в обителта. В него се съдържат няколко страници, носещи общото заглавие „Солунска митрополия“. Имената на хора, за които през 1794 – 1798 г. изрично е записано, че са от Солун, са Продан, Стоян, Константин, Дельо, Моско, Петре, Алекси и Ничко, Мелето, Кондо, Стойо, Мито, Никола, Димитрий, Иван, Киро, Атанас, Христо, Стерио свещеник, Димитрие, Яно, Никола, Георги, Михаил (Danova, 2019, pp. 15 – 61).

Изобр. 2. Зографски поменик № 230, л. 98а.
Библиотека на българския Светогорски манастир „Св. Георги Зограф“

Записаните в зографските кондуки имена на солунчани само до известна степен могат да служат като ориентир за етническата принадлежност на своите носители, тъй като сред тях преобладават общи за източноправославните християни имена. Но все пак сред тях се открояват и имена, които говорят за евентуален български произход, като Златко, Божана, Стоян, Продан, Стойко, Пейо, Стана, Цана, Божидар и пр. Косвено свидетелство за вероятен български произход на някои от записаните хора е обстоятелството, че те са предпочели именно манастира, който по онова време е бил известен като български, и освен това тези хора не се смущават от факта, че имената им ще бъдат записани на български език, при положение че те са имали достъп и до гръцките светогорски манастири.

Османското преброяване на мъжкото население в Солун, направено от властите през 1830 г., съобщава за 3621 православните мъже в града. Според изчисления на Василис Димитриадис това означава, че цялото православно население възлиза

на около 6880 души, което е около 22 % от всички жители. Най-многобройна е еврейската общност (44,5%), следвана от мюсюлманската (33,7%) и православната, която е трета по големина сред 25 500 население на Солун. В този момент православните са заети основно със занаятчийска дейност, свързана с производството на облекла и храни, обработката на кожи, строителство и търговия на дребно. Най-заможни сред тях са собствениците на таверни, търговците на стафида, касаните и бакалите, а около 13% са работещите на заплата и надничарите (Dimitriadis, 1997).

Трудно е да се определи какъв процент от записаното православно население е с български произход, тъй като преброяването записва мястото, от което произхожда лицето, без да се интересува от етническата му принадлежност. Към тази картина трябва да се прибави и констатацията на Маргарита Добрева, че публикувайки данните от османското преброяване, Василис Димитриадис прибавя окончания „-ос“, „-ис“, „-ас“ на православните имена. Самостоятелният анализ, който М. Добрева прави на османските регистри от 1834 г., 1840 г. и 1845 г., потвърждава заключението, че в този период в града живеят българи, които работят в различни професионални браншове. Според изследването ѝ българската група е изключително мобилна и постоянно включва и изключва пристигнали от по-близки и по-далечни населени места мъже и техните семейства. Част от тях възприемат установения модел на обитаване на големия град, който не ги задължава да се сдобият със собствен дом и живеят под наем. Други, по-малобройни, изграждат или закупуват собствени къщи, влагат своите средства в ливади, дюкяни и лозя. Малцина обаче се замозват достатъчно, за да придобият султански бераг за търговия с чужди държави (Dobрева, 2019, pp. 62 – 87).

Може следователно да се заключи, че до средата на XIX в. мнозинството от българите в Солун спадат към средните и бедните слоеве на градското население. Такова е и мнението на главния секретар на Българската екзархия в периода 1884 – 1888 г. Атанас Шопов, който по-късно става български търговски агент, консул и генерален консул в града. „Солун – пише той, – всякога да се е пълнил с българи от околността, от провинцията, които са дохождали да купуват и продават, да служат, да съзиждат, да предприемат малки търговийки.“ Тези хора обаче се погърчват в рамките на 8 – 10 години, защото, за да „стане човек от селянин гражданин, да се пресели от селото в града, да стане от невеж – образован, от дебелак – тънък и хитър, от сиромас – богат, в Македония значи да стане от българин грък...“ (Шопов, 1885, pp. 439 – 440). Тази констатация на А. Шопов съвсем ясно показва значението на икономическите фактори за определяне националността на населението в Солун.

От XVII – XVIII в. гръцкото градско ядро асимилира прииждащото от околността българско население (Daskalov, 2013, pp. 159 – 171). Известно е, че през този период българите търгуват чрез „гръцки“ компании, отсядат зад граница в „гръцки“ колонии и си служат с документи на гръцки език, тъй като са получили гръцко образование. Тази българо-гръцка симбиоза има своите социални измерения, които се откриват най-вече в търговските компании (Ivanova, 2006, pp. 163 – 164). Не е случайно, че много български търговци предпочитат да останат част от гръцкото общество, особено в град като Солун, където са изложени на силна конкуренция. Бидейки част от по-голяма общност, те имат повече шансове да оцелеят в условията на османския пазар, където поданиците на Великите сили се ползват с привилегии според системата на капитулациите, а еврейските търговци са толерирани от властта. Комфортът, който им предоставя традиционната гръцко-българска религиозна

и културна симбиоза, наред с по-силните политически и икономически позиции на гърците, логично довеждат до това български търговски фамилии да станат и останат част от гръцката общност.

Сред тях особено интересна е историята на семейство Герасиму, което в периода 1869 – 1870 г. е сред двигателите на българските инициативи в Солун, но в крайна сметка се отъждествява с гръцката общност в града. Според гръцки източници този търговски род води произхода си от капитан Герасимос от Кефалония, който търгува със собствена платноходка, но под английски флаг (Papastáthēs, Khekímoglou, 2004, p. 274). Според Стефан Салганджиев обаче родът има български етнически произход (Salgandzhiev, 1906, p. 19). По думите на самия Константинос Герасиму (известен и като Константин Герасимов) сред гърците в Солун той минава за „българеец се“, което го вкарва в конфликти с тях¹. През март 1869 г. неговият син Анастис Герасиму е обявен от Христо Тъпчилещов и д-р Стоян Чомаков за „агент на българите в Солун“ и поема задължението да ги уведомява за случващото се в града². Връзката на Анастис Герасиму с цариградските българи е осъществена от едрите български търговци от Охрид – братя Робевци, с които фамилия Герасиму има търговски отношения повече от десетилетие (Konstantinova, 2017, pp. 224 – 242). Всъщност през 1862 г. именно Константинос Герасиму съветва братя Робевци да открият магазин в Солун³. Синът му Анастис, макар „заради професията си“ да приема да участва в българското дело в града, никак не е доволен от „българеенето“ на своите търговски партньори и покровители⁴. След 1870 г. фамилията Герасиму несъмнено се отъждествява напълно с гръцката идея и вероятно дори си измисля гръцка родова история.

Подобна е историята на братята Хаджилазару (или хаджи Лазевци, както често ги наричат документите от епохата), които идват в Солун от Воден и имат български етнически произход. Срещаме имената им както в списъка на основателите на солунската българска община през 1868 г., така и сред дарителите на българската църква през 1873 г. и 1881 – 1882 г. (Snegarov, 1937, p. 56). В началото на 70-те години на XIX в. Янис Хаджилазару и двамата му сина Периклис и Николаос са руски поданици, а дъщеря му се жени за родения в Ловеч Васил Караконовски (1840 – 1905). Сватбата на д-р Караконовски с дъщерята на Янис Хаджилазару през ноември 1872 г. оставя „болезнено“ впечатление сред гръцката общност в Солун, защото литургията е отслужена едновременно от „православен патриаршески свещеник“ и „схизматичния архимандрит Иларион“ от Зографския манастир (Stamatóroulos, 1998, pp. 90 – 91). Явно е, че семейство Хаджилазару за известно време се колебае между Вселенската патриаршия и Българската екзархия, но в крайна сметка прави своя избор в полза на Патриаршията. Според Никола Алексиев това се дължи на страха им от схизмата, наложена през 1872 г. на Българската екзархия⁵, но не бива да се пренебрегва и желанието им да запазят позициите си в „доброто общество“ на Солун. През 1876 г. фамилията Хаджилазару има три

1 Национална библиотека „Св. св. Кирил и Методий“ – Български исторически архив (НБКМ – БИА), Ф. 27, а.е. 595, л. 260, л. 263.

2 НБКМ – БИА, Ф. 27, а.е. 591, л. 122 – 124.

3 НБКМ – БИА, Ф. 27, а.е. 595, л. 254, л. 256, л. 269.

4 НБКМ – БИА, Ф. 27, а.е. 591, л. 122, л. 124.

5 Мур, XLIII, 11022, 17 април 1937, с. 1 – 2; Мур, XLIII, 11023, 19 април 1937, с. 1 – 2.

търговски къщи – в Солун, Сяр и Лариса, а Атанас Шопов твърди, че „богатството ги е направило гърци“ (Shorov, 1885, pp. 441 – 442).

Не липсват и примери за точно противоположно решение, какъвто е случаят с рода Паунчеви от Охрид, които се декларират като пламенни български патриоти – активни организатори на българската община и училище в града. В Солун братя Паунчеви са посредници на фамилията Робевци в търговията им с фиде, бубено семе, захар, масла и кожи. След като Вселенската патриаршия обявява Българската екзархия за схизматична, родът Паунчеви се присъединява към лагера на тезе, които смятат, че този акт дава на българите право на всякакъв отговор и се обявяват против каквото и да е споразумение с патриаршистите (Shorov, 1885, p. 495). Писмата на братя Паунчеви до братя Робевци са показателни за ролята на икономическия фактор при вземане на решения, свързани с националността. В едно от тях директно се изтъква, че от заплатата на учителя зависи дали той ще „отхвърли силното гърчение и ще се върне към бащините чувства“⁶. Твърдата антигръцка позиция на Паунчеви в българо-гръцкия църковен спор създава проблеми на семейството, което в началото на 80-те години е разорено. Поради това се налага българското просветно министерство да отпусне финансова помощ за следването на Иван Н. Паунчев (Bilyarski, 2010, pp. 122 – 123; Rumenov, 1941, pp. 55 – 96).

През целия разглеждан период гръцката общност в Солун остава по-голяма, по-богата и по-авторитетна от българската, но гръцкото влияние сред българите постепенно започва да намалява. На първо място, това е резултат от създаването през 1878 г. на самостоятелна българска държава, която чрез Българската екзархия финансира църковни и образователни инициативи в Македония и Тракия, водещи до укрепване на българско национално съзнание сред населението. За увеличаването на българите в Солун допринася страхът им от отмъщение на турците след Руско-турската война (1877 – 1878), който става причина цели български родове да търсят сигурност в егейското пристанище, където пред очите на чуждите консули насилията срещу християнското население са по-малко (Miladinova-Aleksieva, 1939, p. 18). Успешното развитие на солунския пазар и пристанището също се явява стимул за търговци от цялата географска област Македония да се заселват в града и да откриват там кантори, за да може по-лесно да развиват търговската си дейност.

За заселването на български търговци от провинцията в Солун роля изиграва и промяната в традиционните търговски пътища. Такъв е случаят с търговията със селскостопански продукти, които търговците от гр. Велес пренасят със салове по р. Вардар до Солун. С откриването на железопътната линия Солун – Митровица обаче тази търговия замира напълно, защото селяните от провинцията започват сами да карат продуктите си на гарите. Освен това създаването на националните балкански държави откъсва традиционни пазари за земеделската продукция от Македония и увеличава цената ѝ заради различните вносни, износни и транзитни мита (Kanchov, 1892, pp. 343 – 376), което прави продажбата ѝ в Солун по-изгодна.

От средата на века традиционни занаяти като абаджийството са изложени на силната конкуренция на по-евтините фабрични стоки, внасяни от Англия и Франция. В малките градски центрове на областта поминъкът е недостатъчен: занаятчиите се разоряват,

6 НБКМ – БИА, Ф. 27, а.е. 2243, л. 400.

търговията е слаба, а обработката на земя е несигурен източник на препитание. Всичко това засилва урбанизационните процеси и подтиква българското население да търси сезонна или постоянна работа далеч от родните си места. Едновременно с това не трябва да се пренебрегва и фактът, че българи от близките земеделски райони ежедневно пълнят солунския пазар. Според спомените на Петър Колищърков те държат всички мандри в околността на града и са единствените доставчици на млечни произведения⁷.

Сред икономическите фактори, които довеждат до преселване на българи в Солун, трябва да се посочи и традиционното гурбетчийство на населението от Западна Македония. Според Васил Кънчов „енергичните преселници от западна Македония“ – джолгери и шивачи от Дебър, Крушево и Кичево се установяват в града непосредствено след средата на XIX в. и „закрепват българщината“ в Солун (Канчов, 1996, р. 32). Именно на гурбет, първоначално за няколко месеца или за няколко години, идват част от заселилите се в Солун дебърлии, които впоследствие остават за постоянно в града. Тяхната трудова мобилност е традиционна за региона и се смята, че казите Дебър и Тетово са най-старият център, „излъчващ“ ежегодно вълни от мъже гурбетчии (Traushev, 1941). Дебърлии са основно занаятчии и специално строители, чиито строителни умения са добре известни не само в Солун, но и из целите Балкани. Характерна черта на тяхната трудова мобилност е, че при нея се запазва традиционната организация, основаваща се на принципа на родството.

Увеличаването на българите в града е отчетено във всички известни статистики от периода. През 1899 г. А. Шопов докладва в София за между 7000 и 10 000 българи, които „свършено и окончателно са се установили в този град“⁸. През 1900 г. Васил Кънчов преброява 10 000 българи в Солун (Канчов, 1996, р. 140). Едно десетилетие по-късно Анастас Иширков твърди, че населението на града е 130 000 души. Той отбелязва, че според еврейските статистики от тях около 7000 са българи, а според информация на българското генерално консулство българите са 10 500 души, от които 120 – 150 души са униати (Ishirkov, 1911, pp. 18 – 20, р. 26). Според данни на Българската екзархия през 1905 г. в Солун живеят 5888 българи, от които 3840 екзархисти, 1600 патриаршисти, 320 сърбомани, 48 униати и 80 протестанти⁹.

Много подробни сведения за броя на българите екзархисти в града дава статистиката, съставена през 1907 г. от четиримата действащи енорийски свещеници – Георги Мандичев, Христо поп Георгиев, Христо Шумаров и Димитър Амов, ръководещи трите екзархийски енории в града (Konstantinova, Zhelev, 2019, pp. 330 – 509). Данните от това поименно преброяване на българското население показват, че в екзархийските енории в Солун има общо 412 къщи, в които живеят 841 семейства, наброяващи 3275 души¹⁰. Намаляването с 565 души на екзархийското население спрямо данните от 1905 г. би могло да се дължи на загуба на някой от тефтерите, на липсата на информация за местонахожденията на всички български къщи, на укриване от регистрация с цел избягване на данъци или на други причини¹¹. Факт е, че това преброяване не обхваща всички българи екзархисти в османския Солун и не отразява

7 Държавен архив – Пловдив (ДА – Пловдив), Ф. 2042, оп. 1, а.е. 12, л. 5.

8 Централен държавен архив (ЦДА), Ф. 176К, оп. 1, а.е. 1386, л. 4.

9 ЦДА, Ф. 246К, оп. 1, а.е. 176, л. 141 – 143.

10 ЦДА, Ф. 246К, оп. 9, а.е. 524 – 525; оп. 10, а.е. 383 – 386.

11 ЦДА, Ф. 246К, оп. 1, а.е. 312, л. 89 – 90, л. 91 – 92.

общия брой на българите – постоянни жители и временно пребиваващи в града. То обаче е изключително подробно и дава информация за социалния състав на българското население (Zhelev, 2019, pp. 149 – 197).

3. Социален състав и стопанска активност на българите в османския Солун

Според екзархийската статистика от 1907 г. в Солун има около 80 българи търговци и комисионери (дребни и средни търговци, посредници или прекупвачи), които имат свое еснафско сдружение в града¹². Сред тях са първите български фамилии, които се заселват в Солун, братя Паунчеви от Охрид, братя Шумкови от Крушево, братя Шавкулови, Кондови, Мончеви, Дамянпетрови от Прилеп, братя Ризови от Битоля, родовете Хаджимишеви, Попстефанови, Дерменджиеви, Весови от Велес и др. Засиленият приток на български търговци дава основание на Благой Димитров да твърди, че през 1890 г. българските търговски фирми в града са повече от гръцките¹³. Така оценява ситуацията и руският журналист Александър Амфитеатров, който през 1901 г. посещава града и пише, че българските търговци в него са реална конкуренция на еврейските, защото постепенно изземат от тях търговията с „вътрешността на страната“. Българските търговци имат отлични връзки с населението по места, изкупуват на по-добра цена продукцията му, която след това препродават с печалба и така укрепват икономическите си позиции на солунския пазар. Развитието на предприятията им става бавно, тъй като те работят за по-малки печалби, но затова пък просперитетът им е стабилен (Amfiteatrov, 1903, p. 55).

Верността на това наблюдение се доказва от търговската кореспонденция на братя Весови от Велес. В периода 1883 – 1885 г. интересите им се представляват в Солун от търговската къща на Самуел Нахмилс, а в периода 1885 – 1889 г. – от къщата на Илия Бенсусан. Интересно е да се отбележи, че писмата, които еврейските търговци изпращат на братя Весови, са написани на български език, което показва, че част от евреите в Солун знаят български или имат в канторите си хора, носители на езика. Двете еврейски къщи препродават стоките, които братя Весови им изпращат – основно кожи и земеделска продукция, а след това внасят парите им при богатия български търговец Саздо Дерменджиев. Илия Бенсусан се грижи и за Андрей Весов, тогава ученик в българската мъжка гимназия. От 1889 г. обаче Саздо Весов преценява, че е по-изгодно да се засели в Солун, където основава търговска къща и лично поема търговията на семейството през пристанищния град, а Иван Весов остава във Велес, за да поддържа контактите с вътрешността на областта¹⁴.

Подобна е историята на търговската фамилия Матови от Велес. От запазената търговска документация на семейството може да се направи изводът, че от 1902 г. те започват активна търговия със Солун, откъдето получават средно по пет фактури месечно за продадени стоки. В периода 1903 – 1910 г. те поддържат търговски отношения с няколко еврейски, турски и български търговски фирми в града, на които с влак или по други търговци (братя Пиперкови) изпращат стоки. Най-голяма част от стоките им обаче преминават

12 ЦДА, Ф. 176К, оп. 1, а.е. 1075, л. 70 – 71; Ф. 1932К, оп. 1, а.е. 422, л. 6 – 7.

13 Македония, VII, 2090, 10 октомври 1933.

14 Државен архив на Р. Северна Македония, Ф. 1.958.1, л. 189 – 193, л. 239 – 249.

през кантората на Петър Матов, който през 1903 г. се установява в пристанищния град. Прави впечатление пълната липса на гръцки търговски партньори на тази фамилия в Солун. За сметка на това активни са отношенията ѝ с фамилиите Хаджимишеви, Златареви, Мацанови, Дерменджиеви, Весови, Баялцалиеви и Стоянови¹⁵. Очевидно така се развива процесът, който позволява постепенното настаняване на български търговци на солунския пазар и извоюването на самостоятелни позиции на него. Доказателство за това е, че в самия край на века едва две от петнадесетте най-големи комисионерски къщи, търгуващи с провинцията, са държани от българи – фирмата на Бахчеванов – Белазелков и тази на братя Дамянпетрови. През 1913 г. такива компании с българско участие или чисто български са вече осем¹⁶.

Изобр. 3. Реклама на търговска къща Баялцалиеви.

Отечество, I, 13, 1909. НБКМ Сл В 1816/1909

Когато през 1897 г. Атанас Шопов е назначен за български търговски агент в Солун, той прави проучване за по-зможните българи в града. В доклад до министър-председателя Константин Стоилов търговският агент твърди, че през последните 20 години българските търговци в Солун имат големи успехи. За разлика от преди 30 – 40 години, когато голяма част от солунската търговия е била в ръцете на търговци гръци, в края на XIX в. те са заместени от евреи и българи. Според него след едрите търговци, които са основно евреи, „в търговско, но не толкова в капиталистическо отношение, идват българите“. А. Шопов преброява 30 души българи комисионери, които търгуват с европейските търговски къщи и фабрики, изписват и препращат стоки на български търговци и потребители в Македония. За да е по-убедителен в твърденията си, той прилага списък на осемте български фамилии, които имат капитал между 1000 и 30 000 турски лири. Това са търговските къщи на братята Тодор и Иван Хаджимишеви, Христо Златаров, братята Димитър, Стефан и Никола Шавкулови, Саздо Дерменджиев, Илия Н. Попстефанов, Димитър Златаров, Христо Фукара, Саздо Весов. Сред най-богатите българи в града са и единствените български банкери – братята Дамян и Йосиф Кондови¹⁷. За сравнение трябва да се отбележи, че по същото време в града има 9 гръцки предприятия с капитал над 15 000 т.л. (Khekimoglou, 2001, pp. 128 – 129).

На прехода между двете столетия в Солун значително се увеличават българите, които могат да бъдат определени като средни търговци, пре-

15 Државен архив на Р. Северна Македония, Ф. 1977, търговска книга № 3 и 5.

16 The Annuaire Oriental & Printing Company (limited). Société Anonyme, Constantinople, 1898, p. 1170; Annuaire oriental: commerce, industrie, administration, magistrature de l'Orient. Constantinople, 1913, p. 1862.

17 ЦДА, Ф. 600К, оп. 1, а.е. 784, л. 86 – 90.

купвачи и посредници. В доклада си от 1897 г. А. Шопов посочва 24 такива, а според екзархийското преброяване от 1907 г. те са вече 57, като домовете на мнозинството от тях са в централните части на града¹⁸. Очевидно е, че в този период нови и нови предприемчиви български семейства се заселват в централните градски части и записват децата си в образователното начално училище. Така се оказва, че половината от обучаваните през учебната 1911/1912 г. в него 47 ученици и ученички са деца на комисионери¹⁹.

Сред собствениците на магазини (125) и заведения (30) най-много са бакалите (36), фурнаджиите (27), млекарите (14), кафеджии (13), ханджиите (13), месарите (12) и винарите (12) (Zhelev, 2019, pp. 168 – 178). Тяхната дейност става по-видима след младотурския преврат (1908), когато започват да рекламират магазините, заведенията и стоките си на страниците на българските вестници. От тези реклами разбираме, че освен с традиционния внос и продажба на „манифактурни и колониални стоки“ български предприемачи се занимават и с представителство на чужди дружества. Например Страшимир С. Дерменджиев е представител на английското осигурително дружество Norwich Union, Наум Христов пък представлява английски и американски параходни компании, извършващи превози за Южна и Северна Америка. По същото време се появява и сериозна конкуренция на известния Бошняк хан със съдържател Борис Мончев. Освен Патера хан, намиращ се близо до Вардарската порта, българи държат и хотел „Александрия“, хотел „Балкан“, гостилница „Вардар“ и др.

Най-голямата българска професионална общност в Солун е тази на занаятчиите, които са обединени в няколко еснафски сдружения – на бакалите, млекарите, касаните, дюлгерите и шивачите²⁰. Сред тях най-многобройни са дюлгерите (строители, зидари), които наброяват повече от 200 души и живеят основно в централната част на града. Преселниците от Дебър и околните села Голо бърдо, Река, Поле, Жупа, Дримкол се заселват основно в кварталите Пирги и Чауш манастир. Дебърлиите са втората (след преселниците от Кукуш) по големина преселническа българска общност в града и освен в строителния са мнозинство и в млекарския еснаф. През 1909 г. те основават в града „Дебърска просветителска дружба“ като клон на Дебърското братство в София. Войдан Чернодрински²¹ твърди, че през този период те са вече около 300 – 350 трайно заселили се семейства, около които гравитират още около 1000 – 1500 гурбетчии²².

Преселението на дебърлии към Солун очевидно продължава до края на разглеждания период, тъй като причините, които го предизвикват, не са премахнати. Христо Матов определя Дебър като пъкъл в сравнение с Охрид, а Охрид – като пъкъл в сравнение със Солун, който изглежда на българите „автономен“²³. Кузман Йосифов от Дебър си спомня, че докато учи в българската гимназия в Солун в първото десетилетие на XX в., баща му идва да

18 ЦДА, Ф. 600К, оп. 1, а.е. 784, л. 86 – 90; Ф. 246К, оп. 9, а.е. 524 – 525; оп. 10, а.е. 383 – 386.

19 Εθνική βιβλιοθήκη της Ελλάδος, Τμήμα Χειρογράφων και Ομοιοτύπων (ΕΒΕ-ΓΧΟ), Εξαρχία, κοτ. 3/1.

20 ЦДА, Ф. 176К, оп. 1, а.е. 1075, л. 70 – 71; Ф. 1932К, оп. 1, а.е. 422, л. 6 – 7.

21 Войдан Чернодрински е псевдоним на Войдан Попгеоргиев Кузманов (1875 – 1951), автор на драмите „Македонска кървава сватба“ (1900), „Робът и ага“ (1901), „Зло за зло“ (1904), „Цар Пир“ (1921), „Бурите край Вардар“ (1925) и др., ръководител на пътуващата трупа „Скръб и утеха“, актьор. Подробно за него в интерпретацията на съвременната македонска историография виж Vojdan Pop Georgiev-Chernodrinski. Life and work, 2001.

22 Дебърски глас, I, 20, 15 август 1909; I, 36, 6 декември 1909.

23 Дебърски глас, II, 42, 1 май 1911.

търси помощ за освобождението на по-големия си брат, отвлечен от албанци с цел откуп. Благодарение на намесата на представителите на Русия и Австро-Унгария и след личното застъпничество на генералния инспектор на Македония Хюсеин Хилми паша българинът е освободен. Недоволните от тази намеса албански бейове обаче заплашват да изколят християнското население на Дебър, и се налага то да бъде пазено от правителствени войски (Баева, 2018, pp. 85 – 93).

Подобна е историята и на най-известните български строители в Солун – братята Александър, Георги и Атанас Митровски от с. Себишча, Дебърско. Семейството им напуска тайно селото си, за да избяга от рекета на албанците, които контролират движението на майсторите строители от района и събират такса от всяка тяхна трудова активност. В Солун братята Митровски стават строителни предприемачи и участват в строежа на българската църквата „Св. Георги“, както и на множество османски публични и частни сгради – османската гимназия (сега Философски факултет на Солунския университет), военните казарми, общинската болница и т.н. Най-големият брат Александър (*Алекса*) е награден от османската власт със „Златен ключ на град Солун“ за строежите си. Родът на братята строители Митровски очевидно има добър социален статус, защото се знае, че при строежа на сградата на османската гимназия (*Идадие*) братята плащат 100 жълтици собствени средства на работниците, тъй като се налага копката за основите на сградата да е по-дълбока от предвидената²⁴.

Изобр. 4. Братята Александър, Георги и Атанас Митровски.
Личен архив Митровски/Далкалъчеви

Както преди Берлинския конгрес, така и през първото десетилетие на XX в. в Солун е видима групата на българите, заети с производство на различни облекла. Около 60 са производителите на различни видове обувки и още приблизително толкова произвеждат дрехи. Към тази категория трябва да се причислят занаятчиите, заети с обработка на кожи и производство на кожени изделия, които са 11. Въпреки сериозния си брой заетите в производството на облекла са недостатъчни, за да задоволят нуждите на постоянно нарастващото българско население в града. То е принудено да чака цяла седмица, за да „измоли някоя гъркиня или еврейка шивачка“ да му ушие нещо. Освен на увеличаващото се население това се дължи на разпространяването на европейската мода. Поради това солунските шивачки получават много поръчки и от други по-малки градове²⁵.

Както българските търговци, така и заная-

24 <https://www.solunbg.org/bg/solun-i-balgarite/pamet/rodove/536-mitrovski-mitras.html> – 09.08.2024.

25 ЦДА, Ф. 246К, оп. 1, а.е. 329, л. 53 – 54.

ятчиите са принудени да се състезават с конкурентите си от еврейски, турски и гръцки произход. Според непълните данни на османската статистика през последната четвърт на XIX в. в Солун има 25 000 занаятчии, сред които най-много са воденичарите, хлебарите, обушарите, шивачите, медникарите и железарите²⁶. Васил Кънчов също отбелязва, че характерно за евреите в Солун е, че те „не се занимават изключително с банкерство и търговия, но взимат деятелно участие във всички почти занаяти ... – тенекеджийство, шивачество, обушарство, ковачество, дюлгерство, касапство,... лодкарство и риболовство“ (Канчов, 1996, р. 113). Тази силно конкурентна среда подтиква българските занаятчии и търговци да използват личните си връзки и контакти за осъществяване на професионални цели, което създава една невидима на пръв поглед мрежа в града.

Например братята Дамянпетрови от Велес, които имат търговска къща в Солун, поемат грижата и за един от наследниците на фамилията Робев. Те посрещат Константин (*Костаки*) Робев, син на Никола Робев, в дома си, представляват родителите му пред българската гимназия и т.н. Братя Дамянпетрови се възползват от създадените лични отношения с братя Робев и ги молят да ги препоръчат за партньори на други видни български търговски фамилии. Като аргумент за това ходатайство те посочват българския си произход, което според тях трябва да ги превърне в предпочитан пред евреите партньор²⁷.

Отново българският произход се явява аргумент за еснафите, които се опитват да получат поръчки за доставка на стоки в пансионите на българските гимназии. Така се стига до скандала от 1908 г., когато за някои доставки са предпочетени хора от небългарска националност. Например за доставка на хляб в пансионите е избран Сюлейман Хасан Байрам, който предлага отстъпка от 10,5%, докато Янко Стоянов отстъпва само с 10% от цената на хляба. През същата година е сменен доставчикът на месо в пансионите. Две поредни учебни години (1905/1906 и 1906/1907) българските пансиони имат договор с братя Моневи, които се задължават всеки ден да доставят в пансиона първокачествено говеждо месо без кости и безплатно по една говежда глава за супа срещу 3 гроша и 75 пари оката. През 1908 г. братя Моневи отново се явяват на обявения търг, но го губят, защото предложената от Юсуф Ибрахим оферта е по-добра²⁸. Макар тези решения на стопанската комисия към българските пансиони да предизвикват възмущението на българските еснафи, финансовата логика, а не националната е определяща в случая. Това е видно и от факта, че при избора на обушар през същата 1908 г. пак е предпочетена най-изгодната оферта. Този път тя е на българина Иван Пецов, предложил цена от 54 гроша за зимни мъжки обувки, 48 гроша за женски зимни и 37 гроша за летни женски обувки²⁹.

Освен в сферата на производство на храни и облекла българи се занимават с металообработка (43), грънчарство (14) и с различни видове превози (40). Всички те, както и заетите в земеделието и животновъдството (16), въжарите (4) и други по-малко разпространени професии, като воденичари, гробари и т.н., очевидно са с по-нисък социален статус. Единич-

26 Книжици за прочит с белетристично, техническо, научно и забавително съдържание. Издание и печат на книжарницата на К. Г. Самарджиев и с-ие в Солун и Прилеп, 1890/кн. 4 – 7, с. 244.

27 НБКМ – БИА, Ф. 27, а.е. 2269, л. 4, л. 26, л. 30.

28 За да получат договор за гарантирани доставки за българските учебни заведения, снабдителите правят големи отстъпки в цената. Например през 1911 г. една ока месо в Солун струва 8 гроша: Работническа ускра, III, 2, 18 април 1911.

29 ЕВЕ – ТХО, Εξαρχία, κοῦτι 3/1, 3/3.

ни представители на тези професии са споменати от Атанас Шопов като средно заможни – джелепинът Димо Кехаев, бакърджиите Даме Ацаров и Димчо Йовчев и самарджията Христо Мелнов³⁰. Останалите очевидно са по-близко до социалния статус на наемните работници, които оформят най-бедната част на българската общност в града. Тя се състои основно от надничари и общи работници (190), работещи във фабриките в източната част на Солун, и от слуги/ слугини (44) в частни домове и обществени заведения.

Изобр. 5. Празненство на български занаятчийски сдружения в Солун през 1906 г.
ЦДА, ф. 1932К, оп. 1, а.е. 422, л. 7

Основните промишлени предприятия в Солун са собственост на еврейски семейства – Алатини, Модуано, Бенсусан, Торес и т.н. Сред тях се откроява „огнената воденица на Алатини“, създадена още 1857 г., в която в началото на XX в. работят около 200 души³¹. Освен фабриките за брашно, прежда и коприна в града има и големи мюлюневи складове, които дават работа на много работници, а също фабрики за памук, мебели, бира, сапун, тухли, макарони, гъонове и др. (Тотов, 1947, рр. 190 – 191). Българите, работещи в тези фабрики, са част от близо 17 % пролетарии в града, които още през 1906 г. вдигат първата си стачка във фабриките за стъкло и цимент на братята Алатини (Mólkho, 2014, р. 218; Mentzel, 1994, р. 93). Известно е, че 200 български работници участват в най-големия профсъюз – този на работещите в мюлюнопроизводството. Той има два клона – единият в Кукуш и Гевгели, а

³⁰ ЦДА, Ф. 600К, оп. 1, а.е. 784, л. 86 – 90.

³¹ Книжици за прочит с белетристично, техническо, научно и забавително съдържание. Издание и печат на книжарницата на К. Г. Самарджиев и с-це в Солун и Прилеп, 1890/кн. 4 – 7, с. 239 – 243.

другият в Солун, в който участват повече от половината от организираниите за профсъюзна борба работници (Mentzel, 1994, pp. 113 – 114).

Българските работници създават и свои професионални организации, основно под влияние на Македоно-одринската социалдемократическа група на Васил Главинов, която представлява в Османската империя тесните социалисти в Българската работническа социалдемократическа партия. На 1 март 1909 г. е създаден печатарски синдикат, който само няколко месеца по-късно ръководи обявената в печатницата на Коне Самарджиев стачка. Тя продължава 10 дни, завършва с частичен успех и укрепва профсъюза, в който членуват 20 българи, 3 гърци, 2 евреи, 1 влах, 1 немец и 1 албанец³². Печатарският профсъюз запазва предимно българския си характер, въпреки участието на единични представители на другите народности. Той очевидно е добре организиран, защото евреи печатари се обръщат към него за съдействие, когато решават да направят своя организация. Организираното печатарско движение печели напълно стачката в печатницата на Йордан Ярцев³³.

Освен сред печатарите социалдемократическа група на В. Главинов успява да създаде професионални организации сред шивачите, обушарите, бакърджиите, столарите, а в края на периода – и сред касапите. Тези синдикати обаче са слаби и малобройни, поради което през пролетта на 1911 г. се сливат в една организация. Слабостта им става очевидна при стачката в обушарската работилница на Реджеп Арслан, в която съдружници са и двама българи. Тя е срещу намаляване на заплащането за изработване на обувка от 6 гроша и 10 пари на 5 гроша и 20 пари. Борбата на стачниците – 13 турци, 6 арменци и 40 българи – се проваля, защото собствениците наемат нови работници, готови да работят срещу предлаганото възнаграждение. По-успешни са действията на бакърджиите от работилницата на Стойчо Колин, които постигат намаляване на работния си ден от 14 на 12 часа и увеличение на заплатите си с 2 гроша на ден³⁴.

4. Водачите на общността

Разбира се, не можем да говорим за българската общност в Солун, без да отбележим представителите на интелигенцията. Сред тях най-много са учителите, като техният брой нараства чувствително през годините. През 1879 г. те са едва двама, а през март 1912 г. – 58 души³⁵. Разделени са на начални учители (16), преподаватели в девическата гимназия (15) и преподаватели в двете мъжки гимназии – реална и търговска (общо над 20)³⁶. Вярно е, че учителският състав постоянно се мени и в него, поне в началните години, преобладават учители от България или чужди поданици, но тази тенденция се обръща, особено след 1903 г., когато властта задължава Екзархията да назначава за учители турски поданици. Независи-

32 Работническа искра, II, 4, 20 февруари 1910.

33 Работническа искра, II, 10, 22 май 1910; II, 14, 21 юли 1910; II, 15, 6 август 1910.

34 Работническа искра, II, 1, 3 януари 1910; II, 11, 4 юни 1910; II, 13, 7 юли 1910; III, 2, 18 април 1911.

35 ЦДА, Ф. 246К, оп. 1, а.е. 458, л. 38.

36 Точната бройка на учителите в мъжките гимназии е въпрос на конкретна ситуация, защото те често преподават в двете мъжки гимназии, а понякога и в девическата. Например през учебната 1909/1910 г. в мъжката гимназия преподават 18 учители, а в търговската – 14, но 8 души имат часове и в двете гимназии. ЦДА, Ф. 246К, оп. 1, а.е. 405, л. 36; а.е. 406, л. 77 – 83.

мо обаче откъде произхождат и колко дълго остават в града, учителите и директорите на българските училища са най-активно ангажирани с обществена дейност.

Солунската българска мъжка гимназия е замислена като лице на българското образование в Османската империя, поради което концентрира най-добре подготвените преподаватели. Техните назначения следват политическата конюнктура – до средата на 80-те години на XIX в. доминират възпитаниците на руски учебни заведения, след това на централно и западноевропейски университети, а от началото на XX в. преобладават випускниците на Софийското висше училище. Те са безспорно най-добрите кадри на българското образование в този период, ярки личности с присъствие в обществен и политическия живот, изповядващи различни идеи и трудно подчиняващи се на авторитети. Може би това е едно от възможните обяснения за многото конфликти сред преподавателския състав и за появата на различни революционни организации тъкмо в мъжката гимназия.

Независимо от различните си и често противоречиви възгледи учителите, наред със свещениците, книжарите, лекарите, аптекарите, а по-късно служителите в българското търговско агентство и вестникарите, донасят нови идеи, практики, лекарства, машини и влагат системни грижи за културното, икономическото и националното израстване на българското солунско общество. Наред с професионалните си организации те създават множество просветни и благотворителни дружества – „Просвещение“ (1880), „Милосърдие“ (1905 – 1909) и др., насочени към подпомагане на бедните ученици. След младотурския преврат (1908 г.) учителите насочват енергията си към създаването на клон на обществено-културната организация „Българска матица“ в Солун. Целта на организацията е да се развие българската култура и да се предпазят българското образование и духовност от „отоманския шовинизъм“. Предвижда се подкрепата за възпитателното и образователното дело да стане чрез издаване на училищни помагала и евтини издания за народа, създаването на училищни и обществени библиотеки, заетийски курсове, вечерни и неделни училища³⁷. Според екзархийския вестник „Отечество“ 600 души – „от най-богати до най-бедни“, се записват в новосъздаденото дружество. Избран е комитет от 10 граждани, които да го ръководят, а учителският съвет на Мъжката гимназия решава да внася в касата на клона по 2 лири през следващите 5 години³⁸.

Сред българската интелигенция в Солун си струва да обърнем отделно внимание на лекарите, които до края на XIX в. са едва двама – Михаил (*Михалаки*) Христович и Христо Татарчев. Според екзархийското преброяване от 1907 г. в града има трима постоянно живеещи български лекари: д-р Христо Тенчов, д-р Спиридон Казанджиев и д-р Михаил Костендиев – всички в централната енория на църквата „Св. св. Кирил и Методий“³⁹. Те се борят със сериозната конкуренция на други близо 50 доктори от всички националности, които в началото на XX в. имат практика в пристанищния град. Годишникът на вилает Солун (*Salname-i Vilayet-i Selanik*) за 1902 г. преброява в града 49 цивилни доктори, от които 22 са гърци, 10 евреи, 5 мюсюлмани, 2 българи и 10 европейци, 4 зъболекари и 5 акушерки (*Kraunichanets*, 1942, p. 62). След 1908 г. броят на българските лекари и като цяло на медицинския персонал се увеличава. Тогава за кратко в Солун работи д-р Владимир Руменов, както и

37 Културно единство, 1908/кн. 6, с. 8 – 9.

38 Отечество, I, 45, 25 юли 1909.

39 ЦДА, Ф. 246К, оп. 10, а.е. 385.

гве дипломирани акушерки – Магдалина Тишинова и Варвара Цонева. През 1910 г. д-р Тодор Филипов, специализирал хирургия и гинекология в Париж, също отваря клиника в града. Той се гордее с модерния си рентгенов апарат, с който подпомага за лечението на „счупени и болни кости, камък в бъбреците и жлъчката, куршум в тялото, познаване на охтиката“ и други болести⁴⁰.

Сред българските лекари с активната си революционна дейност се откроява д-р Христо Татарчев, който е един от основателите на Вътрешната македоно-одринска революционна организация (ВМОРО). Той завършва медицина в Берлин и през 1892 г. идва в Солун като училищен и пансионерски лекар по покана на Васил Кънчов, тогава директор на българската мъжка гимназия в града. Като пансионерски лекар, Хр. Татарчев се заема да отдели туберкулозните ученици и със съдействието на директора да подобри помещенията и храната. За да заздравя позициите си „като лекар и обществен деец“, д-р Татарчев решава да се ожени, но за разочарование на заможните български семейства изборът му пада на дъщерята на бившия гръцки консул в града София Логотети. По собствените му думи, това решение предизвиква „цяла буря в гръцкото общество, а в нашето пък охлаждане към мене“ (Tatarchev, 1928, р. 95, р. 98, pp. 106 – 107). Въпреки всички тези емоции лекарската практика на д-р Татарчев в Солун е отлична, макар той да остава известен повече с политическите и обществените си дела, а не с професионалните си успехи. През 1897 г. и 1898 г. предвожданата от доктора „народна партия“ надделява в изборите за българска община в Солун⁴¹. Заради активната си революционна дейност през 1901 г. той е заточен в Подрум кале, а след помилването си се установява в България (Galchev, 1994, pp. 97 – 98).

С революционната организация е свързан и д-р Христо Тенчов от Кукуш, който е лекар на българските пансиони в периода 1902 – 1912 г. и се ползва с много добро име в града⁴². Неговите братя Иван и Киро Тенчови отварят през 1906 г. в Солун аптека „Надежда“, в която освен лекарства продават и различни хигиенни продукти⁴³. Тези препарати – за чистене на зъби, дезинфекция на уста, премахване на мазоли и т.н. – се изработват от аптекаря с цел печалба. Всъщност обаче аптеките печелят най-много от това, че доктори преглеждат в тях бедни пациенти и им предписват лекарства, които те закупуват от аптеката, където са прегледани (Kraupichanets, 1942, р. 62, р. 66). Очевидно на това се дължи успехът на аптеката на братя Тенчови, които комбинират лекарски, зъболекарски и аптекарски умения с революционните си ангажименти⁴⁴.

Почти всички български лекари и аптекари в Солун в някаква степен са в контакт с български революционери и лекуват ранени четници. Властта напълно основателно ги погрозира, че освен с лечение на болни се занимават с революционна дейност, и поради това периодично ги разпитва, затваря и принуждава да напуснат града. Освен с властите българските лекари трябва да се справят с бойкота на гръцките си колеги и с покушенията,

40 Реклами на кабинета му се публикуват през 1910 – 1912 г. във вестник „Учителски глас“.

41 ЦДА, Ф. 334К, оп.1, а.е.25, л. 117 – 118; Ф. 176К, оп. 1, а.е. 1075, л. 14.

42 Църковно исторически и архивен институт на Българската патриаршия (ЦИАИ), Екзархийска архива. Т. 11, с. 262; Т. 49, с. 33; Т. 50, с. 172.

43 Реклами на продуктите, които те предлагат, се публикуват редовно в списание „Искра“ и във вестник „Учителски глас“.

44 Това потвърждава тезата на Евгения Давидова, че лекарите и аптекарите активно се включват в пазарните отношения и иновативни търговски практики (Davidova, 2015, pp. 100 – 114).

организираны срещу тях от дейците на гръцкия македонски комитет. През 1900 г. например г-р Сп. Казанджиев съобщава, че срещу него и семейството му е извършено покушение от властите, при което е убит дядо му, а детето му е ранено (Galchev, 1994, p. 101).

Изобр. 6. Рекламата на аптеката на Иван Крайничанец
[Kraynichanets, 1942]

ри на общността. Освен на значителните им финансови възможности това се дължи и на факта, че по-големият от двамата братя – Тодор, през 1887 г. наследява Наум Спрос-транов на поста драгоман (*преводач*) в руското генерално консулство. Той е руски поданик и е очевидната връзка на солунските българи с тази Велика сила. Не е ясно кога семейство Хаджимишеви се пренася от родния Велес в Солун, но е вероятно това да става в периода 1875 – 1878 (Strezova, 2019, p. 479). През 1880 г. Добри(е) Ганчев, пише, че богаташът хаджи Мишо [трудно е да се прецени със сигурност за кого от рода се отнася това твърдение – бел. Ю.К.] стои настрана от обществените работи в Солун, защото е „руско протеже“ (Bilyarski, 2010, p. 123).

Семейство Хаджимишеви развива успешна търговия, която носи значими печалби и още в началото на 90-те години на XIX в. издига търговската къща на Тодор Хаджимишев до една от първите 22 търговски къщи в града, която „работи с манифактура“⁴⁶. Явно, финансовите възможности на семейството са сериозни, защото през 1900 г. Тодор Хаджимишев предлага на българското правителство да даде името си на замислената българска банка в Солун, ако един от синовете му стане помощник-директор в нея. А. Шопов вижда в руското поданство на Т. Хаджимишев гаранция, че властите няма да създават проблеми на учреждението. Една от идеите е братя Хаджимишеви, наред с други богати български търговци в Солун – братя Шавкулови, братя Весови и братя Кондови, да дадат половината или дори

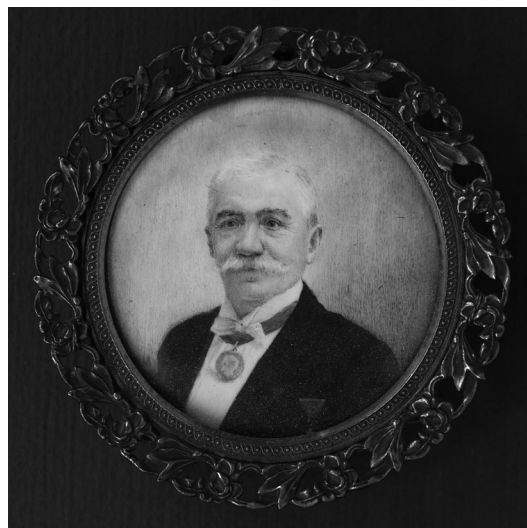
Аптекарят Иван Крайничанец многократно е викан на разпит и два пъти е арестуван от властта (Kraynichanets, 1942, pp. 63 – 64, p. 73). През октомври 1908 г. е извършено покушение срещу аптеката на братя Тенчови, а българските вестници приписват атаката на недоволни гърци. Макар братята да остават невредими, само няколко месеца по-късно, през март 1909 г. е извършено ново покушение, този път срещу Кирил Тенчов⁴⁵. Няма съмнение, че българските лекари в Солун са обект на преследване по национални и политически съображения, което е сред причините за хроничния недостиг на всякакви медицински специалисти в града.

Не само лекарите, но и най-богатите представители на българската общност в града са обект на национално преследване. Сред тях са например братята Тодор и Иван Ангелови Хаджимишеви, които са сред неформалните лиде-

⁴⁵ Единство, I, 6, 18 октомври 1908; Отечество, I, 10, 27 март 1909.

⁴⁶ Книжици за прочит с белетристично, техническо, научно и забавително съдържание. Издание и печат на книжарницата на К. Г. Самарджиев и с-це в Солун и Прилеп, 1890/ кн. 4 – 7, с. 236.

по-голяма част от необходимата сума за откриването на българско кредитно учреждение в града. Според този замисъл останалата част от парите трябва да бъде внесена от Българската народна банка (БНБ), която тайно да ръководи предприятието⁴⁷. По-късно, през 1911 г. членове на фамилията отново участват в преговорите за създаване на българска банка в Солун, този път с участието на английски капитали⁴⁸.

Изобр. 7. Тодор Хаджимишев в Солун.
Личен архив на Иво Хаджимишев

Макар нито една от тези идеи да не се осъществява, факт е, че семейство Хаджимишеви постига висок социален статус, олицетворен в имотите им в Солун. Според бежанското досие фамилията разполага с две големи къщи – триетажна каменна постройка на ул. „Демократия“ № 3 със застрояна площ над 260 кв.м, оценена на 12 000 английски лири; триетажна къща на ул. „Св. София“ № 64, близо до ул. „Егнатия“, на стойност 5000 английски лири, а също и празно място на ул. „Дзавела“ с размер над 60 000 кв. аршина на стойност 6000 английски лири⁴⁹. Много вероятно е обаче сградата на ул. „Св. София“ да е всъщност сградата, дарена от Георги Шопов на образцовото българско училище в града, която е записана на името на Тодор Хаджимишев. През 30-те години на XX в. за правата върху сумата от продажбата на този имот се водят съдебни дела между част от наследниците на

Тодор Хаджимишев и Солунското благотворително братство в София⁵⁰.

Очевидно описът на имотите на фамилията не е пълен, най-малкото защото от него липсват вилите близнаци на братята Тодор и Иван Хаджимишеви, които се намират в квартала Пирги. През 1889 г. и 1891 г. братята Хаджимишеви купуват съответно от Диран Абдулах и от Ахмет Расим парцели в квартала Пирги, на които строят къщите си. Известно е, че вилата на Тодор през 1906 г. се състои от 12 стаи и 2 салона и е оценявана на стойност около 1600 т.л. Иван Хаджимишев и синовете му Петър и Николай също построяват две вили на своя парцел. Трите къщи са записани за първи път в османските регистри през 1895 г. През годините вилите променят многократно предназначението си – служат за консулства, сгради на гръцки училища и гимназии, обществени сгради и т.н., а днес и трите са общинска собственост, паметници на културата (Kolónas, 2016, p. 232, p. 234, p. 236)⁵¹.

Освен че развива търговска дейност, родът Хаджимишеви се включва в обществено-политическия живот на Солун. Тодор Хаджимишев е член на българската църковна община от 1882 г. и отпуска стипендии за ученици в българската мъжка гимназия в града⁵². Това дава

47 Научен архив на Българска академия на науките (НА – БАН), Ф. 41К, оп. 1, а.е. 79, л. 3 – 8; а.е. 84, л. 1 – 4.

48 НБКМ – БИА, Ф. 272, а.е. 4331, л. 6, л. 16 – 18.

49 ЦДА, Ф. 719К, оп. 1, а.е. 808, досие 21543 от 10 юли 1931 г.

50 ЦДА, Ф. 847К, оп. 10, а.е. 3, л. 99, л. 121, л. 134 и др.

51 От снимките в цитираното издание си личи, че вилите на Тодор и Иван Хаджимишеви са с еднаква архитектура. Снимка на третата вила не е поместена.

52 ЦДА, Ф. 246К, оп. 1, а.е. 21, л. 65 – 69.

повод на Никола Алексиев да определи Т. Хаджимишев като „способен и умен човек, даровит търговец и отличен българин“, защитавайки го от обвинения, че е руско протеже, което страни от обществените работи на българите в града⁵³. Очевидно обаче през този период фамилията Хаджимишеви е силно зависима от руското консулство, защото през 1887 г. подкрепят с 45,20 денара дружеството „Св. Сава“ в Белград (Strezova, 2019, p. 484). По същото време под натиск на руския консул Иван Ястребов Тодор Хаджимишев спира и двете стипендии за ученици в българската гимназия⁵⁴.

Въпреки това семейството остава символ на българската общност в Солун и подкрепя финансово не само българската община, но и българската революционна организация. Поради това през 1905 г. членове на гръцкия македонски комитет в Солун бият Панчо Хаджимишев⁵⁵. Няколко години по-късно, през 1908 г., за отмъщение за атентат на ВМОРО срещу преводача на гръцкото консулство в града, гръцката въоръжена организация разпорежда убийството на Тодор Хаджимишев (Khatzídīs, Mikhailídīs, 2010, pp. 131 – 132). След това убийство близките му са принудени да избягат в България.

Интересно е да се отбележи, че чрез сватбата на Тодор Хаджимишев с Ана Хаджизафирова семейството се сродява с фамилията на Никола Попстефанов (1837 – 1895), който също произхожда от Велес. През 1877 г. „поради зулумите на башибозуците“ цялото семейство се изселва в Солун, където търгува на едро с платове и фесове⁵⁶. Никола Попстефанов е женен за Мария Хаджизафирова, сестра на Ана Хаджизафирова. Техният баща Зафир Хаджиангелов има успешна търговия с Австро-Унгария и предава изцяло търговската си дейност на Никола Попстефанов, защото собственият му син умира рано от тиф.

Никола Попстефанов бързо заема видно място сред търговския елит на Солун и става член на турския арбитражен съд. Името му, наред с тези на Тодор Хаджимишев, братята Ставри и Петруш Шумкови, Насте Стоянов и Никола Алексиев, срещаме сред основателите на Солунската мъжка гимназия (Раупов, 1934, p. 19). Н. Попстефанов е член на възстановената през 1880 г. българска църковна община и в качеството си на неин председател успява да издейства отделно място за български гробища⁵⁷. Синът му Илия Попстефанов (1866 – 1936) също се занимава с търговия и е член на българската община в града. След атентатите на гемиджиите (1903 г.) попада в затвора, но е освободен след пет месеца благодарение на застъпничеството на Христо Станишев пред руската легация в България и солунското руско генерално консулство. След това премеждие семейството на Илия Попстефанов се пренася да живее в България. Двете дъщери на Никола – Евдокия (1874 – 1936) и Олга (1884 – 1918), които завършват солунската българска девическа гимназия заедно със съпрузите си инж. Христо Станишев от Кукуш и инж. Тодор Георгиев от Тетевен, също се установяват в България.

Сред богатите български търговски родове в Солун специално внимание заслужава и фа-

53 Мир, XLIII, 11022, 17 април 1937, с. 1 – 2; Мир, XLIII, 11023, 19 април 1937, с. 1 – 2.

54 ЦДА, Ф. 246К, оп. 1, а.е. 21, л. 65 – 69.

55 *Ιστορικό και Διπλωματικό Αρχείο – Υπουργείο Εξωτερικών (ΙΔΑΥΕ)* 1905, В. α.α.и, φάκελος 90, υποφάκελος 4, доклад на Ламрос Коромилас от Солун до МВНР в Атина № 250 от 11 август 1905.

56 ЦДА, Ф. 85К, оп. 2, а.е. 3, л. 10 – 34.

57 Подробно за него и рода му виж: ЦДА, Ф. 85К, оп. 2, а.е. 5, л. 33 – 34.

милията Шавкулови (Шафкулови или Шавкулевски) (Stanchev, 2019)⁵⁸. Семейството обеднява, след като чифликът на Иван Шавкулов (1808 – 1884) в с. Плетвар, Прилепско е унищожен при пожар. Двата му най-големи синове Спиро и Димитър отиват на гурбет в Египет, където в този период се прокопава Суецкият канал. Там братята отварят лавка за мляно, лимонада и др., но баща им, който ги посещава, забелязва, че кожите от добитъка, който се коли за прехрана на работниците, се изхвърлят в река Нил. Той предлага на синовете си да ги събират и да правят от тях цървули. Така започва търговският бизнес на фамилията – братята от Египет събират и осоляват тези волски и биволски кожи и ги изпращат с кораби през Александрия на двамата по-малки братя Стефан и Никола в Прилеп. Работата се разраства – Димитър отива до Абисиния (*Етиопия*) и Занзибар, за да търси още стока, а най-малкият брат Никола се заселва в Солун, за да посреща и изпраща параходите със стока.

Изобр. 8. Димитър Шавкулов със семейството му.
Семеен архив Шавкулови

През 1879 г. в Солун е основана фирмата „Братя Шавкулови“ с основен предмет на дейност „търговия с кожи от едър рогат добитък“, известна и с френското си наименование „Chafcouloff Freres“. Офисът ѝ е в центъра на града в пасаж Ломбарди, точно срещу банка „Отоман“, а складовете ѝ – в близост до пристанището. Четиримата братя заедно със семействата си се преселват от Прилеп в солунския квартал Пирги, където постепенно придобиват собствени къщи. Домът на семейството на Никола Шавкулов и Екатерина Хаджимишева, дъщеря на Иван Хаджимишев, е на бул. „Хамидие“ (днес „Βασιλίσσας Ολγας“). С главоломното разрастване на фирмата пазарът в Македония се оказва тесен за мащабната търговия на Шавкулови и Стефан заминава като представител на фирмата в Марсилия. Постепенно фирмата отваря над 20 кантори по цял свят. Клонове има както в български градове – София, Варна и Бургас, така и в различни търговски центрове по света – Александрия, Диего Суарез и Мадагаскар, островите Реюнион и Мавриций, Бирма, Сингапур, Бомбай и Калкута (*Индия*), Ханой (*Вьетнам*) и др.

Подобно на Хаджимишеви и Попстефанови, наред с търговската дейност братя Шавкулови развиват и активна обществена дейност в Солун. Димитър Шавкулов е председател

⁵⁸ Благодаря на наследниците на фамилията Шавкулови и специално на г-н Дойчин Станчев, които са съхранили архивите на семейството и ми предоставиха информация, свързана с него.

на Благодетелното братство „Милосърдие“, създадено през септември 1897 г. по инициатива на българския търговски агент Атанас Шопов с цел да помага на „бедните в образователно и възпитателно отношение“ българи, за да не изпращат те децата си в чужди училища⁵⁹. Според първоначалния замисъл Братство „Милосърдие“ трябва да се управлява от двамата директори на мъжката и на девическата гимназии и от двама граждани, избираеми и изпращани от Българската църковна община. Българската екзархия обаче забранява на директора на гимназията да участва в Братството и тогава негов настоятел и подпредседател стават съответно търговците Димитър Шавкулов и Спиро Суруджиев. До края на годината то вече има 45 действителни и 2 почетни членове, като негов член може да е всеки българин, който внесе членски внос от 2 – 5 т.л. годишно, а учителите освен членски внос доброволно отстъпват в полза на Братството и по 2 % от заплатата си. Така само за първата година са събрани около 400 т.л., които са похарчени за храна, дрехи и книги за ученици, пансион към началното училище и са подпомогнати Кукушката и Воденската община⁶⁰.

Изобр. 9. Никола Шавкулов със семейството му.
Семеен архив Шавкулови

През 1909 г. Никола Шавкулов оглавява Комитет, който трябва да набира доброволни пожертвования, средства от завещания, забавления и лотарии за построяването на българска болница в Солун. Според одобрения от Българската църковна община устав в Комитета влизат 15 видни солунски граждани, избирани за срок от две години. Първ негов председател е Никола Шавкулов, подпредседател Сотир Хаджилиев, касиер Йосиф Кондов, а сред членовете са българските лекари д-р Х. Тенчов, д-р Г. Настев, д-р В. Руменов, д-р Н. Иванов, търговците Сп. Суруджиев, Сп. Ризов, Г. Златев и др.⁶¹ Сред първите дарители за каузата са женското благотворително дружество „Вяра, надежда и любов“ с дарение от 22 т.л., Никола Шавкулов, който внася 10 т.л. по случай раждането на сина си, и дипломатът Живко Добрев от Атина. Комитетът събира 500 т.л., които обаче са недостатъчни, за да се изведе начинанието до успешен завършек⁶².

Не само българските търговци, но и техните съпруги и дъщери се включват в обществени и благотворителни инициативи. Пример

⁵⁹ ЦДА, Ф. 176К, оп. 1, а.е. 1091, л. 1; НА – БАН, Ф. 15К, а.е. 195, л. 356 – 358.

⁶⁰ Подробно за основаването, целите и началните действия на Братството виж: ЦДА, Ф. 176К, оп. 1, а.е. 1091, л. 1 – 23.

⁶¹ Отечество, I, 40, 8 юли 1909.

⁶² Отечество, I, 40, 8 юли 1909.

за това е ръководството на българското благотворително женско дружество „Вяра, надежда и любов“, основано в Солун през 1903 г. През януари 1909 г. в неговото настоятелството са избрани Ек. Шавкулова (*председател*), М. Баялцалиева, Ек. Байрамова (*секретар*), Р. Кондова (*подпредседател*), М. Трандафилова (*касиер*), О. Караджова, Р. Каева, П. Ачкова, З. Весова⁶³. Дружество има за цел да подпомага бедни вдовици и ученици, както и български затворници⁶⁴. В целите и задачите му възрожденските благотворителни мотиви, насочени към подпомагане на деца в неравностойно положение и изпаднали в нужда жени, се преплитат с по-модерни каузи като грижа за затворници, а по-късно и за пострадали в Балканската война (Nikolova, Stoianova, 2009, p. 15, p. 19).

Търговското предприятие на братя Шавкулови е сред дарителите и на българската революционна организация, която в продължение на над 30 години подкрепят с около 200 000 златни лева. Никола Шавкулов дори е член на комисията на ВМОРО, която събира паричните налози от българското население в Солун. Тази активна пробългарска дейност не позволява на братята и техните семейства да останат в града след Междусъюзническата война. С кораб през Цариград и Варна Димитър и Никола Шавкулови бягат към София, където започват отново търговска дейност, а Стефан Шавкулов заедно със семейството си остава да живее в Марсилия и продължава да работи в съдружие с тях.

5. Заключение

Приведените данни показват, че при реалностите на късния османски Солун изводите за броя на населението и неговата национална принадлежност трябва да се правят особено предпазливо. През 1885 г. британският вицеконсул Алберт Чарлз Вратислав съобщава, че християнските общности имат относително ясна идея за броя на сънародниците си, които „ограничават наполовина, когато става дума да се изчисляват данъци, и удвояват, когато претендират за национални права“ (Grigoriou, Khekimoglou, 2008, p. 184). Отчитайки тази особеност на ситуацията и осъзнавайки цялата условност на цитираните статистически сведения, няколко констатации все пак изглеждат безспорни.

На първо място, това е фактът, че в края на XIX и началото на XX в. хората с българско национално съзнание, които живеят в Солун, се увеличават поради естествените урбанизационни процеси и желанието да намерят спокойствие и просперитет във вилаетския център. Непосредствено преди Балканските войни екзархистката общност наброява малко над 4000 души, а българите униати и българите протестанти общо са около 300. Още близо 2000 души имат разбиране за българската си националност, но не го декларират поради икономически причини, страх или други лични съображения. Не са малко и хората с български етнически произход, които през османския период, а и след него, предпочитат да останат част от патриархистката общност в града.

Макар българското население в османския Солун да изглежда малобройно на фона на еврейското, мюсюлманското или гръцкото, то се увеличава постъпателно. Наличните изборови данни доказват, че българите доминират селските райони на османска Македония,

63 Отечество, I, 1, 21 февруари 1909; I, 20, 29 април 1909; I, 34, 17 юни 1909.

64 ЦДА, Ф. 246К, оп. 1, а.е. 406, л. 115.

а в градовете, и в частност в Солун, представители на българската общност са заети във всички основни икономически дейности. Професионалният състав на екзархийската общност в Солун потвърждава нейния мигрантски произход и състав. Впечатление прави разнообразието от занаяти и професии, които често са практикувани от едва няколко представители, което сочи индивидуалния и семеен процес на преселване и установяване на българи от вилаетите в османския Солун. Единствените по-компактни по численост и по-отчетливо разпознаваеми икономически активни български групи са тези на комисионерите, търговците и собствениците/съдържатели на търговски обекти (Zhelev, 2019, p. 175).

Въпреки че не могат да се мерят по богатство и влияние с еврейските и гръцките търговци, български търговски къщи със седалище в Солун развиват успешна икономическа дейност както в границите на империята, така и извън тях. Техни представители често се сродяват помежду си, свързвайки семейните и търговските си мрежи, което им гарантира по-широка подкрепа и подпомага успешното развитие на финансовите им предприятия. Роднинските и земляческите връзки между българските търговски къщи стабилизират икономическите им позиции и допринасят за укрепване на националното съзнание сред българите в града и областта. За това съществена заслугата имат и представителите на българската интелигенция – учители, доктори, аптекари, свещеници и т.н. Именно интелигенцията и членовете на богатите български фамилии са най-активни във всички публични инициативи на общността. Те са не само дарители, но ръководители на благотворителни дружества и начинания, както и организатори, спонсори и участници в българската революционна дейност. Всичко това им създава проблеми с османските власти и ги превръща в обект на гръцката и сръбската въоръжена дейност. Саботирането на дейността им, физическото насилие, постоянната несигурност, в която живеят, карат много от тях да напуснат османския Солун още преди периода на войните.

Едновременно с това фактите категорично сочат, че в Солун е налице средна прослойка, заета с търговия, различни видове занаяти и в сферата на услугите. Тя, наред с постоянно прииждащите гурбетчии и трайно установилите се в града наемни работници, става ядрото на екзархийската общност. Именно децата на тези семейства пълнят българските училища, участват в обществените празници и заедно с родителите си съдействат за осъществяване на българските инициативи в Солун. По време на Междусъюзническата война най-влиятелните български семейства са унищожени или принудени да се изселят. Това принуждава мнозинството от българското население да стане част от гръцката общност в града или също да поеме пътя на изгнанието. Независимо от взетите решения обаче след Балканските войни българската общност в Солун престава да съществува.

Балканските войни имат негативен ефект и върху икономическото развитие на голямото егейско пристанище. Още преди тях български и гръцки икономисти посочват тясната стопанска обвързаност на Солун с околността му и факта, че градът ще западне без хинтерланда си (Lisichkov, 1913, pp. 26 – 27; Gounaris, 1990, pp. 138 – 140). Връзките на егейското пристанище с околните по-малки градските центрове и преминаването на основните му сухопътни артерии през българска територия са изтъквани многократно от български политици⁶⁵. Подобни рационални икономически съображения са в основата и на готов-

65 ЦДА, Ф. 176К, оп. 2, а.е. 1195, л. 253.

ността на Гърция в Междувоеенния период да обсъжда превръщането на Солун в свободна търговска зона и даването на облекчения на Сърбия и България за търговия през нея. През същия период гръцки бизнесмени многократно лансират различни идеи за интензифициране на търговските контакти на града с България, както и за свързване на солунското пристанище с българската железопътна мрежа. Нито една от тези идеи обаче не се реализира поради политическите проблеми на двустранните българо-гръцки отношения. Така се оказва, че близо век очевидният за всички икономически интерес не успява да надделее над несъвместимите национални позиции, от което страдат не само търговските отношения, но и просперитетът на целия регион.

REFERENCES / ЛИТЕРАТУРА:

- Amfiteatrov, A. 1903. *Land of Discord. Balkan impressions*, St. Petersburg: I.V. Raiskaya. [Амфитеатров, А. 1903, *Страна раздора. Балканскія впечатлінія*, С.-Петербург: И.В. Райская].
- Annuaire Oriental & Printing Company (limited). Société Anonyme*, 1898, Constantinople: n.p.
- Annuaire oriental: commerce, industrie, administration, magistrature de l'Orient*, 1913, Constantinople: n.p.
- Baeva, M. 2018. Kuzman Yosifov, the teacher from Debar. *The Balkans*, 7, pp. 85 – 96. [Баева, М. 2018. Кузман Йосифов, учителят от Дебър. *Балкани*, 7, с. 85 – 96].
- Barskiy, V. 1885. *Journey of Vasily Grigorovich-Barsky to the Holy Places of the East from 1723 to 1747*. Part I. St. Petersburg: Orthodox Palestine Society. [Барский, В. 1885. *Странствования Василья Григоровича-Барскаго по Святым местам Востока с 1723 по 1747 г.* Ч. I. С.-Петербург: Православное палестинское общество].
- Bilyarski, Ts. 2010. *The culprits of the pogrom of Bulgaria in 1913. The life and work of Metropolitan Metodii Kusevich of Stara Zagora*, Sofia: Aniko. [Булярски, Ц. 2010. *Виновниците за погрома на България през 1913 година. Из живота и делото на Старозагорския митрополит Методий Кусевич*. София: Анико].
- Chelebi, E. 1972. *Travelogue*. Translation, compilation and editing by Strasimir Dimitrov. Sofia: Patriotic front. [Челеби, Е. 1972. *Пътепис*. Превод, съставителство и редакция Страшимир Димитров. София: Отечествен фронт].
- Danova, N. 2019. St. Gorge the Victorious Monastery of Zographou and Thessaloniki. In: Konstantinova, Y., N. Danova, Y. Zhelev (eds), 2019. *Thessaloniki and the Bulgarians: history, memory, present*, Sofia: IBCT, pp. 15 – 61. [Данова, Н. 2019. Зографската обител „Св. Георги Победоносец“ и Солун. В: Константинова, Ю., Н. Данова, Й. Желев (съст.), 2019. *Солун и българите: история, памет, съвремие*, София: ИБЦТ, с. 15 – 61].
- Daskalov, R. 2013. Bulgarian-Greek Entanglements. In: Daskalov, R., Ch. Marinov (eds), 2013. *The Intertwined Histories of the Balkans. National ideologies and language policies*. Т. 1. Sofia: New Bulgarian University, pp. 157 – 247. [Даскалов, Р. 2013. Българо-гръцки преплитания. В: Даскалов, Р., Ч. Маринов (съст.), 2013. *Преплетените истории на Балканите. Национални идеологии и езикови политики*. Т. 1. София: Нов български университет, с. 157 – 247].
- Davidova, E. 2015. Health as Wealth: Commodification of Doctor-Patient Relations. In: Davidova, E. (ed.), 2015. *Wealth in the Ottoman and Post-Ottoman Balkans. A Socio-Economic History*, London/ New York: I.B. Tauris, pp. 100 – 114.

- Dimitriadis, V. 1997. *The Thessaloniki of decline. The Greek Community of Thessaloniki in the 1830s Based on an Ottoman Population Census*, Heraklion: Crete University Press. [Δημητριάδης, Β. 1997. Η Θεσσαλονίκη της παρακμής. Η ελληνική κοινότητα της Θεσσαλονίκης κατά τη δεκαετία του 1830 με βάση ένα Οθωμανικό κατάστιχο απογραφής του πληθυσμού, Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές εκδόσεις Κρήτης].
- Dobрева, M. 2019. On the issue of the Bulgarians in Thessaloniki in 1834 – 1845 period. In: Konstantinova, Y., N. Danova, Y. Zhelev (eds), 2019. *Thessaloniki and the Bulgarians: history, memory, present*, Sofia: IBCT, pp. 62 – 87. [Добрева, М. 2019. Към въпроса за българите в Солун (1834 – 1845 г.). В: Константинова, Ю., Н. Данова, Й. Желев (съст.), 2019. *Солун и българите: история, памет, съвремие*, София: ИБЦТ, с. 62 – 87].
- Galchev, I. 1994. *The Health and Social Activity of the Bulgarian Exarchate in Macedonia and Thrace (1870 – 1913)*, Sofia: Yurukov. [Галчев, И. 1994. *Здравно-социалната дейност на Българската екзархия в Македония и Тракия (1870 – 1913)*. София: Юрукѳв].
- Gounaris, B. 1990. The economic life in Macedonia before the signing of the Treaty of Bucharest. In: *The Treaty of Bucharest and Greece. Symposium 75 years from the liberation of Macedonia*. Thessaloniki 16 – 18 November 1988, Thessaloniki: IMXA, pp. 127 – 141. [Γούναρης, Β. 1990. Η οικονομική ζωή στη Μακεδονία πριν από τη υπογραφή της Συνθήκης του Βουκουρεστίου, στο: *Η Συνθήκη του Βουκουρεστίου και η Ελλάδα. Συμπόσιο 75 χρόνια από την απελευθέρωση της Μακεδονίας*, Θεσσαλονίκη, 16 – 18 Νοεμβρίου 1988, Θεσσαλονίκη: IMXA, σ. 127 – 141].
- Gounaris, B. 1993. *Salonica. Review Fernand Braudel Center*, vol. 4, pp. 499 – 518.
- Gounaris, B. 1997. Thessaloniki, 1830 – 1912: history, economy and society. In: Hasiotis, L. (ed.), 1997. *The noble queen Thessaloniki. History and culture*, Thessaloniki: Observer, pp. 117 – 133. [Γούναρης, Β. 1997. Θεσσαλονίκη, 1830 – 1912: ιστορία, οικονομία και κοινωνία, στο: Χασιώτης, Λ. (επιμ.), 1997. *Τοις Αγαθοίς Βασιλεύουσα Θεσσαλονίκη. Ιστορία και πολιτισμός*, Θεσσαλονίκη: Παρατηρητής, σ. 117 – 133].
- Grigoriou, A., E. Khekimoglou (eds.), 2008. *The Thessaloniki of the travelers 1430 – 1930. Selections of texts and testimonies*, Thessaloniki: Miletos. [Γρηγορίου, Α., Ε. Χεκίμογλου (επιμ.), 2008. *Η Θεσσαλονίκη των περιηγητών 1430 – 1930. Επιλογές κειμένων και μαρτυριών*, Θεσσαλονίκη: Μίλητος].
- Ivanova, S. 2006. Before the Bulgarian millet was born. In: Ganev, G., G. Bakalov, I. Todev (eds), 2006. *State & Church – Church & State in Bulgarian History*. Sofia: SU “Kliment Ohridski”, pp. 135 – 184. [Иванова, С. 2006. Преди да се роди българският милет. В: Ганев, Г., Г. Бакалов, И. Тодев (съст.), 2006. *Държава и църква – църква и държава в българската история*. София: УИ „Св. Климент Охридски“, с. 135 – 184].
- Ishirkov, A. 1911. *The City of Thessaloniki, politico-geographical and national-economic notes*, Sofia: Hr. Olchev. [Иширкоѳв, А. 1911. *Град Солун, политикогеографски и народностопански бележки*, София: Хр. Олчев].
- Khatzidis, Á., I. Mikhailidis, 2010. ‘They also led a black life’: Abusers and victims in Greek Macedonia (1901 – 1912). In: Kalyvas, S., I. Stefanidis, B. Gounaris (ed), 2010. *Unorthodox Wars: Macedonia, Civil War, Cyprus*, Thessaloniki: Pataki Publications, pp. 105 – 135. [Χατζίδης, Α., Ι. Μιχαηλίδης, 2010. «Μαύρη ζωή την έκαναν κι αυτοί»: Θύτες και θύματα στην ελληνική Μακεδονία (1901 – 1912), στο: Καλύβας, Σ., Ι. Σταφανίδης, Β. Γούναρης (επιμ.), 2010. *Ανορθόδοξοι πόλεμοι: Μακεδονία, Εμφύλιος, Κύπρος*, Θεσσαλονίκη: Εκδόσεις Πατάκη, σ. 105 – 135].

- Khekimoglou, E. 2001. The role of Greek Banks in Macedonia, 1905–1912. *The city of Thessaloniki*, no. 6, pp. 123 – 140. [Хекимоглу, Е. 2001. О ρόλος των ελληνικών Τραπεζών στην Μακεδονία, 1905 – 1912. *Θεσσαλονικέων πόλις*, αριθμ. 6, σ. 123 – 140].
- Karadímou-Yerolímprou, A. 1999. Cities and urban planning. In: Hatziosif, H. (ed), 1999. *History of Greece of the 20th century. The beginnings*, v. A1. Athens: Bibliorama, pp. 223 – 238. [Καραδήμου-Γερολύμπου, Α. 1999. Πόλεις και πολεοδομία, στο: Χατζιωσήφ, Χ. (επιμ.), 1999. *Ιστορία της Ελλάδας του 20ου αιώνα. Οι απαρχές*, τ. Α1. Αθήνα: Βιβλιόραμα, σ. 223 – 238].
- Konstantinova, Y. 2017. Trade Networks and National Identity in Salonica in the 1860s and 1870s. *Etudes Balkaniques*, vol. LIII, no. 3, p. 224 – 242.
- Konstantinova, Y., Y. Zhelev, 2019. The Bulgarians in Thessaloniki according to the Exarchate Census of 1907. *News of the State Archives*, Vol. 115 – 116, pp. 330 – 509. [Константинова, Ю., Й. Желев, 2019. Българите в Солун според данните от екзархийското преброяване от 1907 година. *Известия на Държавните архиви*. Т. 115 – 116, с. 330 – 509].
- Kostov, A. 2017. *Transport and Communications in the Balkans (1800 – 1914)*. Sofia: UP “St. Kliment Ohridski”. [Костов, А. 2017. *Транспорт и комуникации на Балканите (1800 – 1914)*. София: УИ „Св. Климент Охридски“].
- Kraynichanets, I. 1942. *Recollections of the past time in my life*, Skopje: Kraynichanets Printing House. [Крайничанец, И. 1942. *Спомени от изминалия път в живота ми*. Скопие: Печатница „Крайничанец“].
- Kanchov, V. 1891. The Present and Recent Past of Veles. *Journal of the Bulgarian Literary Society*, vol. 8, no. 39, pp. 343 – 376. [Кънчов, В. 1891. Сегашното и недавното минало на град Велес. *Списание на Българското книжовно дружество*, год. 8, кн. 39, с. 343 – 376].
- Kanchov, V. 1996. *Macedonia – Ethnography and Statistics*, Sofia: AP “Prof. Marin Drinov”. [Кънчов, В. 1996. *Македония – етнография и статистика*, София: АИ „Проф. Марин Дринов“].
- Kolónas, V. 2016. *Thessaloniki outside the walls. Iconography of the Exochon district (1885 – 1912)*, Thessaloniki: University Studio Press. [Κολώνας, Β. 2016. *Η Θεσσαλονίκη εκτός των τειχών. Εικονογραφία της συνοικίας των Εξοχών (1885 – 1912)*, Θεσσαλονίκη: University Studio Press].
- Lisichkov, I. 1913. *How and why is Thessaloniki delivered? (According to reports by foreign military correspondents and the report of Gen. Todorov)*, Shumen: Ivan Lisichkov. [Лисичков, И. 1913. *Как и защо се предаде Солун? (Според сведенията на чуждите военни кореспонденти и рапорта на ген. Тодоров)*, Шумен: Иван Лисичков].
- Materials for the History of the Macedonian Liberation Movement*, vol. IX, 1928, Sofia: Glushkov Press. [Материали за историята на македонското освободително движение, кн. IX, 1928, София: Печатница Глушков].
- Mazower, M. 2005. *Salonica, City of Ghosts: Christians, Muslims and Jews (1430 – 1950)*, New York: Alfred Knopf.
- Mentzel, P. 1994. *Nationalism and the labor movement in the Ottoman Empire, 1872 – 1914*, PhD Thesis, University of Washington.
- Miladinova-Aleksieva, Ts. 1939. *Age, land and people. From the Bulgarian Past*, Sofia: Painter. [Муладинова-Алексиева, Ц. 1939. *Епоха, земя и хора. Из българското минало*, София: Художник].
- Mólkho, R. 2014. *The Jews of Thessaloniki 1856 – 1919. A special community*, Athens: Pataki Publications. [Μόλχο, Ρ. 2014. *Οι Εβραίοι της Θεσσαλονίκης 1856 – 1919. Μια ιδιαίτερη κοινότητα*, Αθήνα: Εκδόσεις Πατάκη].

- Nikolova, V., R. Stoyanova, 2009. *Shared Responsibility. Civic organizations, the state and institutions for public care in Bulgaria (1878 – 1939)*, Sofia: Military press. [Николова, В., Р. Стоянова, 2009. *Споделената отговорност. Гражданските организации, държавата и институциите за обществени грижи в България (1878 – 1939)*. София: Военно издателство].
- Palare, M. 2007. *Balkan Economies 1800 – 1914. Evolution without development*, Sofia: Apostofi. [Паларе, М. 2007. *Балканските икономики 1800 – 1914. Еволюция без развитие*, София: Апострофи].
- Papastáthēs, Kh., E. Khekimoglou (eds), 2004. *History of entrepreneurship in Thessaloniki*. Т. В1, Thessaloniki: Cultural Society of Businessmen of Northern Greece. [Παπαστάθης, Χ., Ε. Χεκίμογλου (επιμ.), 2004. *Ιστορία της επιχειρηματικότητας στη Θεσσαλονίκη*. Т. В1, Θεσσαλονίκη: Πολιτιστική Εταιρεία Επιχειρηματιών Βορείου Ελλάδος].
- Raynov, B. 1934. *Half a century ago. Public and educational activity of the Thessaloniki Bulgarians in 1881 – 1883*, Sofia: State Printing House. [Райнов, Б. 1934. *Преди половин век. Обществена и просветна дейност на солунските българи през 1881 – 1883*, София: Държавна печатница].
- Rumenov, V. 1941. The Bulgarians in Macedonia under Greek rule. *Macedonian Review*, vol. XII, no. 4, pp. 55 – 96. [Руменов, В. 1941, Българите в Македония под гръцка власт, *Македонски преглед*, год. XII, бр. 4, с. 55 – 96].
- Salgandzhiev, S. 1906. *Personal affairs and reminiscences on the revival of the Bulgarians in Thessaloniki and Serres*, Plovdiv: Labour. [Салгънджиев, С. 1908. *Лични дела и спомени по възраждането на Солунските и серските българи*. Пловдив: Труд].
- Shopov, A. 1885. Materials for the Bulgarian Revival in Macedonia. *Journal of the Bulgarian Literary Society*, vol. 4, no. 18, pp. 430 – 450. [Шопов, А. 1885. Материали за българското възраждане в Македония. *Списание на Българското книжовно дружество*, год. 4, кн.18, с. 430 – 450].
- Snegarov, I. 1937. *Thessaloniki in Bulgarian Spiritual Culture. Historical sketch and documents*, Sofia: Court Print. [Снегаров, И. 1937. *Солун в българската духовна култура. Исторически очерк и документи*, София: Придворна печатница].
- Stamatóropoulos, D. 1998. Ethnic antagonisms and communal reconstruction: the intra-communal conflict in Thessaloniki (1872 – 1874) and the drafting of the first communal regulation. *The Balkan Coalition*, vol. 10, pp. 51 – 96. [Σταματόπουλος, Δ. 1998. Εθνικοί ανταγωνισμοί και κοινοτική ανασυγκρότηση: η ενδοκοινοτική σύγκρουση στη Θεσσαλονίκη (1872 – 1874) και η σύνταξη του πρώτου κοινοτικού κανονισμού. *Τα Βαλκανικά Σύμμεικτα*, т. 10, σ. 51 – 96].
- Stanchev, D. 2019. *A Tale from a World Gone By. A short biography of the Shavkulov family*, Sofia: n.p. [Станчев, Д. 2019. *Приказка от един отминал свят. Кратко биографично изложение за рода Шавкулови*, София: б.е.].
- Strezova, A. 2019. The Hadjimishev Family in Salonica. In: Konstantinova, Y., N. Danova, Y. Zhelev (eds), 2019. *Thessaloniki and the Bulgarians: history, memory, present*, Sofia: IBCT, pp. 472 – 493. [Стрезова, А. 2019. Родът Хаджимисеви в Солун. В: Константинова, Ю., Н. Данова, Й. Желев (съст.), 2019. *Солун и българите: история, памет, съвремие*, София: ИБЦТ, с. 472 – 493].
- Tatarchev, H. 1928. *Memoires. Materials on the history of the Macedonian liberation movement*, no. 9, pp. 90 – 107. [Татарчев, Х. 1928. Спомени. Материали за историята на македонското освободително движение, кн. IX, с. 90 – 107].
- Tomov, A. 1947. The Macedonian Parties after the Young Turk Coup. *Macedonian Thought*. Vol. 2, no. 5 – 6, pp. 188 – 195. [Томов, А. 1947. Македонските партии след младотурския преврат.

- Македонска мисъл*. Год. 2, кн. 5 – 6, с. 188 – 195].
- Traychev, G. 1941. *A book about the Miyats (historical-geographical sketch)*, Sofia: Glushkov Press. [Трайчев, Г. 1941. *Книга за мияците (историко-географски очерк)*, София: Печатница Глушков].
- Zhelev, Y. 2019. The Bulgarian Community in Ottoman Salonica: Demographic, Economic and Social Characteristics. In: Konstantinova, Y., N. Danova, Y. Zhelev (eds), 2019. *Thessaloniki and the Bulgarians: history, memory, present*, Sofia: IBCT, pp. 149 – 197. [Желев, Й. 2019. Българската общност в османския Солун: демографска, стопанска и социална характеристика. В: Константинова, Ю., Н. Данова, Й. Желев (съст.), 2019. *Солун и българите: история, памет, съвремие*, София: ИБЦТ, с. 149 – 197].
- Vlami, D. 2009. Entrepreneurship and Relational Capital in a Levantine Context: Bartholomew Edward Abbott, the “Father of the Levant Company” in Thessaloniki (18th – 19th century). *The Historical Review*, vol. VI, pp. 129 – 164.
- Vojdan Pop Georgiev-Chernodrinski. *Life and work*, 2001. Struga, Skopje: Institute of Macedonian Literature and House of Culture. [Войдан Поп Георгиев-Чернодрински. *Живот и дело*, 2001. Струга, Скопие: Институт за македонска литература и Дом на културата].

Correspondence author:

Yura Konstantinova, Professor, DSc.
Bulgarian Academy of Sciences
Institute of Balkan Studies & Center of Thracology
45, Moskovska St.
1000 Sofia BULGARIA
E-mail: yura.konstantinova@balkanstudies.bg
<https://orcid.org/0009-0006-6620-0779>